УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Літопис УВАН, ч. 25

Катерина АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 3

Вінніпеґ 1967 Канада

Накладом Української Вільної Академії Наук

Літопис УВАН
UVAN Chronicle
XXV

UKRAINIAN FREE ACADEMY OF SCIENCES
Series UVAN Chronicle
No. 25

KATERYNA ANTONOVYCH

FROM MY MEMOIRS

Part 3

Winnipeg 1967 Canada

Published by the Academy

УКРАЇНСЬКА ВІЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК
Серія: Літопис УВАН
Ч. 25

Катерина АНТОНОВИЧ

З МОЇХ СПОМИНІВ

Частина 3

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

Вінніпеґ 1967 Канада

Накладом Укранської Академії Наук

Printed by the New Pathway Publishers Ltd.
184 Alexander Ave. Winnipeg, Canada.

МИКОЛА МІХНОВСЬКИЙ

За два чи три дні після від'їзду Дмитра Антоновича і Петра Андрієвського прийшов до нас зовсім несподівано Микола Міхновський. Він тоді вже був одним з видатних адвокатів міста Харкова. Завжди рада була його бачити. Він почав урочисто: "Панно Катерино, чи ви знаєте, що Антонович і Андрієвський вже закордоном?

"Так, знаю і цьому дуже рада. Боялась, що в зв'язку з виданням 'Волі' тут вони були в небезпеці. Боялась, що їх арештують"

"Так, поліція вже видала розпорядження їх арештувати, але вони раніше виїхали". І потім зовсім несподівано питає: "А чи ви маєте в себе якусь нелеґальну закордонну літературу?

В перший момент затрималась з відповіддю. Чому він питає? Він не був у РУП. Але це був один момент. Ясно, що йому довіряти можна! — подумала. "Так, маю" — відповіла. "То давайте все, що маєте, мені!"

"Чому? Що ви з нею зробите? Знищите?"

"Так, треба все знищити, бо з поліції маємо відомості, що у вас має бути обшук, а я ніяк не хочу, щоб вас було заарештовано!"

"Ясно, що я теж не хочу цього, але знищити літературу, яку так тяжко добувати, теж не хочу. Давайте сховаємо десь!"

"А чи ви маєте таке певне місце?"

"Думаю, що маю. На горищі".

"Ну, ходім, покажіть мені!"

І ми пішли. Горище цього нашого старого дому було дуже цікаве. Високе, світле, з великими поздовжніми і поперечними балками і стоячими стовпами, а все між ними, мабуть, щоб було тепліше, було засипано лускою від гречаних круп, з пів ярда глибини. А в кінці горища була гарна світла, з усіх сторін засклена кімната, яку я мріяла зробити своєю малярською студією. І він, пан Микола, як

завжди шикарно й елеґантно одягнений, ходить за мною, провалюючись у луску. Я злегка підсміююсь і кажу: "бачите, що можна сховати!" "Так бачу". Ми розрили луску і сховали дорогоцінну літературу і засипали її зверху також лускою. Сказав, що це добре. Ще спитав, чи горище замикається. Я сказала: "Замкнути можна, але ми не замикаємо." Сказав, що це добре.

Ми пішли вниз. Дома дала йому щітку і допомогла обчиститись від луски. Він ще трохи посидів і спитав, де збираюсь бути в літі. Сказала, що їдемо до Криму.Він посміхнувсь і сказав, що й він з братом туди їде і може там побачимось.

Була рада, що ту літературу, що доручили мені, не знищили. Дуже погано себе почувала б, якби була примушена її знищити.

ДОРОГА

Міркуємо, до якого містечка в Криму поїдемо. Дуже багато гарних містечок, але ми всі спинилися думками на Алупці, з чудовими скелями над морем і високою горою Ай Петрі на півночі. Тепер писали, що сама гарна вершина Ай Петрі звалилась, а тоді вона стояла в усій красі, а з Алупки вся гора здавалось блакитно-рожевою.

Спочатку їдемо харківськими, катеринославськими та херсонськими степами. Доїздимо до Сіваша чи гнилого моря. Там залізниця іде вузенькою косою землі, а з двох боків близько, близько підступає море. Потім ще трохи кримських степів і нарешті перевал, з якого вже видно дійсний Крим. Далеко-далеко внизу, але вже навкруги і блакитне море! І чудове, спеціяльно кримське повітря — свіже, пахуче, яким так легко дихати... Тут з висоти спускаємось кіньми. Дорога кружляє, а там, де дуже круто, підкладають під колеса дерев'яні затримки. І нарешті, втомлені і щасливі, в'їздимо в Алупку. В крамниці запитуємо де є вільні помешкання і зразу знаходимо велику кімнату з великим балконом, просто на море. Є там чотири ліжка, на ніч добре, а на день ніхто ніколи в хаті не буває. Обіди приносять, а чай п'ємо на балконі. І цілий день — над морем, у купальних одягах!

Так скоро загораєш на кримському сонці і всі хвороби і всі слабості кудись зникають безслідно. Лежиш на березі, дивишся на блакитне, а в далечині синє-синє море, а хвилі такі ніжні пливуть до берега, несуть дрібненькі камінці-рінь і, як ніжна музика, ніби щось шепочуть. Щось гарне, якусь чудову казку моря переказують. А потім встаєш. Ідеш в нагріту, але прохолодну воду, пливеш до каменя, що сторчить з води, влізаєш на нього і знов сонце ніби цілує тебе своїм промінем. Після холодного Петербургу, після його сірих густих туманів ти просто фізично щаслива, що живеш, що існуєш в такому прекрасному Божому світі!

І Женя, якій купатись було заборонено, почала розцвітати на сонці. Я так радо на неї дивилась, але коли вона, після припису лікаря, випивала десять сирих яєчних жовтків, я завжди з жахом дивилась. Але Женя їх якось випивала, закривши при цьому очі, бо вона таки рішила видужати. А ми були дуже раді. Це ж наша мила Женя, яка стала веселою, жартовливою і навіть трохи рожевою.

АЙ ПЕТРІ

Ми красуню Ай Петрі бачимо щодня з Алупки. Вона то рожево - блакитна, ясна, то ніби в сивому тумані і тоді здається далекою, а іноді, коли по небі пливуть темні хмари (це в Криму буває літом рідко, але буває), тоді здається, що вона зовсім близько присунулась. І тоді така грізна, і навіть страшна. Всім нам хотілось побувати на Ай Петрі, подивитись звідтам, з висоти на Божий світ.

І ось оголошена прогулька на Ай Петрі. Ми всі їдемо. Треба записатись, взяти квитки. Їде кілька лінейок (продовгастих повозів, в яких сиділи пасажири з двох боків) і екіпажів. Кіньми управляють кримські татари, яким тоді належало багато сіл і земель у Криму. Мову свою вони зберегли. Села їх малі, характерно татарські: невеличкі біленькі саклі, іноді приліплені до гори. Татарки мали свої народні одяги і прикраси на голові. Були вони гарні і чоловіки їх дуже берегли від впливів приїзних чужинців. Але треба сказати, що самі чоловіки - татари засвоїли способи і звичаї різних приїзних дам, які були захоплені краснями-татарами і розводили з ними романи. До нас приєднались ще дві учительки, які приїхали незадовго і з якими познайомились, і з Харкова студент Дмитраш. Збиралась з нами спочатку їхати і пані Туранська, але в останній мент передумала й ми їдемо самі. Дорога йде колом навкруги гори, потрохи підіймаючись усе вище. Коням тяжко і, де крутий підйом, підкладають під колеса поліна, щоб дати змогу коням відпочити, А нам весело. Співаємо, сміємось, жартуємо, а навкруги картини міняються. І замість листяного лісу, їдемо шпильковим, де так прекрасно пахне живицею. І дихаєш і не надихаєшся цими пахощами.

А далі до вершини. Вже ні ялинок, ані сосен нема. Вже голі скелі, голі камені. А сонце так гаряче пече, холодку немає. Але ми всі маємо кримські капелюхи. Вони зроблені з білої легкої збитої вовни. Легкі і сонця не пропускають. Мають широкі поля і можна надати їм яку хочеш фор-

му і від сонце дуже добре захощають, як і від вечірнього холоду.

І ось ми на самому верху гори і перед нами широкий краєвид. Море безкрайнє, блакитне і таке далеке, що горизонту не видно. Десь у далечині небо зливається з морем і сказати де кінчається небо і починається море, не можна. А земля глибоко - глибоко внизу і вся в легкому тумані. Вже вона не груба земля, а фантастична далека казка. Дивишся і не хочеш відірвати зору від тієї краси. Але вже треба вертатися назад. Свист провідника оголошує, що час додому. І під впливом чарівної казки, Микола пропонує, щоб ми йшли з гори пішки, а не їхали. Але Лену і Женю не намовиш, як і учительок. Кажуть: "О, ні, ми втомились!" Микола пропонує мені, а я завжди рада пуститись на авантюри — "добре, ходім пішки!" Але провідник намовляє не йти, бо це далеко, і тяжко, і погана дорога. Його арґументів не приймаємо; до нас приєднується студент Дмитраш. Усі потроху від'їздять, а ми залишаємось. І коли вже нікого нема, робиться якось самітно на цій прекрасній, але дикій вершині. А тут ще ми стоїмо біля провалля. Дмитраш бере мене за руку і каже: "Давайте, кинемось з вами в цю безодню!" Я вирвала руку і таки трохи перелякалась. Один рух і він би міг це зробити! Відійшла далі від нього і від провалля до Миколи і сказала: "таке прекрасне життя! Зовсім вмирати не хочу, а хочу жити!" Микола бачить, що я схвильована. Питає: "Що з Вами? Що сталось?" Йому не кажу про пропозицію Дмитраша, просто кажу: "Ходім уже вниз, додому!"

Можна було йти тією дорогою, що всі поїхали, але та дорога кружляє. Микола показує рукою пряму лінію без дороги і каже: "Ходім так"! Внизу видно Алупку з кипарисами і здається, що це зовсім недалеко. Кажемо: "Ходім!" Ми пішли. Спочатку була ніби стежечка, яка виходила на биту дорогу. Переходили через неї і знов ішли стежечкою. Потім стежку чи згубили, чи її вже не було і тоді йшли навпростець гострим камінням. Здавалось, що Алупка недалеко, а ми все йшли, бачили її, але до неї не доходили. По гострім лому каміння було тяжко йти. Ми взялись

втрьох за руки і зсувались униз. У хлопців черевики були міцніші, а мої, гарні жовтенькі черевички, скоро зовсім розвалились і підошва відстала. Микола взяв свою хустку і прив'язав одну підошву, а моєю — другу, але воно допомогло не на довго. Я з жахом дивилась, що Алупка далеко ще і що я вже мушу іти по гострих каміннях без підошов. Порвались панчохи і йшла вже босоніж і кров текла з обох ніг. Хлопці допомогали, як могли і підтримували, але воно і їм вже було зле, бо й їх черевики нарешті не витримали. А до всього була ще й дика спека!

І нарешті, якось несподівано, травичка і стежечка нормальна, земляна стежечка, а не гострюще каміння. Там уже ми сіли під деревом і посиділи трохи. Ноги дуже болїли і дуже хотілось заплакати, але при хлопцях таки "характер витримала". Дома Мама, Женя і Лена перелякались, як побачили мої бідні скривавлені ноги. Принесли миску з водою, в яку з насолодою вставила їх і побачила зовсім червону воду. Черевики прийшлось викинути, навіть на пам'ятку не залишила. І так скінчився спуск з Ай Петрі, якого ніколи забуду.

ПРИЇЗД НИЛА

Ранок. Ми, три подруги, біжимо до моря. Хоч ми вже й дорослі панночки і може ліпше було б ходити, а не бігати — але ж ми живемо на горі і так хочеться рухатись, бігти на зустріч сонцю і синьому морю, яке так привабно кличе до себе!

Коли добігли до шляху, який відділює нас від моря, побачила струнку чоловічу постать. Придивляюсь — Нил! Підходжу і перш, ніж привітатись, холодно запитую: "Чого ви приїхали, коли телеграфувала вам, щоб не приїздили!" Він був більш ніж здивований такою моєю зустріччю і в перший момент не знав що відповісти. Потім сказав: "Не сподівався, що ви так мене зустрінете! Приїхав, щоб ще раз побачити море, Крим і... Вас!" Мені робиться соромно, але які іноді бувають злі дівчата! "Із-за мене не треба було їхати, я ж вам писала!" Бачу, що його гарні сині очі потемніли, посумніли. Дивлюсь на нього, а він став ще кращий. Це вже не юнак, а зовсім дорослий мужчина і навіть трохи інший, якось чужий! Це ми стоїмо посередині шляху, де постійно їздять і, мабуть, уявляли з себе досить дивну пару. Кажу: "Ходім до моря!" Захотілось, як щодня, викупатись, але тоді в нас не було звичаю, як тепер — купатися разом з хлопцями. Завжди купались окремо.

Сіли на каменях і мені якось соромно, хочеться злагіднити мою зустріч. Кажу: "Розповідайте, як усе було і чому ви таки приїхали?"

"Вашу телеграму отримав запізно. Я подав прохання, щоб дали мені відпустку на місяць і тоді я міг би спокійно поїхати. Зверхники заводу, де працював, відпустки не дали. Я дуже хотів поїхати і сказав їм, щоб звільнили мене зовсім з праці. Вони спочатку не повірили. Думали, що я жартую і що праці не кину. А я таки завзявся і сказав, якщо відпустки не дадуть, то я кину працю. Відказали, що я зовсім дурний, якщо кидаю добру працю. Також дома на мене накинулись — як я можу таке робити? Але я вже рішив їхати і вже ніщо мене спинити не могло. І ось я тут у чудовому Криму, про який мріяв і згадував. А ви мене так зустріли!!! Я вже хотів повернутись і піти зовсім геть!"

"Ні, я таки дуже рада, що вас бачу, але ясно, що з-за цього праці не мусіли кидати і не підіймати такого рейва-

ху, на праці і вдома, тим більше, що ви ще оплачували навчання своїх братів. Ну, але вже сталось! Ви тут, у вимріяному Криму, де таке чудове море!

Ми сиділи й говорили. Нил дивився не на море, а на мене. А я намагалась одвернути його увагу: "Нема ж такого сонця на вашій далекій півночі. Дивіться, яка прозора вода, які гарні камінці і в воді яке дорогоцінне каміння. Все гарне у своєму оточенні, але як вийняти їх з води, то вони робляться сірими і нецікавими. А в воді така краса!"

Зрештою я таки була дуже рада побачити Нила. Було й соромно за мою зустріч. А все ж не витримала і запитала: "А коли ви маєте від'їздити?"

"О, та я тільки що приїхав, а ви вже питаєте, коли від'їду?"

"Ну, питаю, бож не хочу, щоб мусіли вже дуже швидко від'їздити" Так сказати таки мусіла, щоб ще раз не образити його своїм питанням! Стільки зрештою хотілось розпитати і розповісти, що не помітила, як уже стало дуже пізно і мої милі товаришки занепокоїлись моєю довгою відсутністю і прийшли по мене. Був уже давно час обіду і мама чекала нас і дивувалась, що забарилися. Познайомила їх з північним гостем. При тих умовах запросити його обідати було не можна. Запитав, де нас можна бачити. Сказала, що буваємо тут коло моря. Пішов.

Мама здивовано розпитувала, куди ми пропали і чи ми таки зовсім не голодні були. Дівчата жартували, що приїхав мій поклонник і тому мама спитала, чому ми не привели його їй показати. Я запротестувала проти жартів дівчат і казала, що це зовсім не поклонник, а давній приятель.

По обіді всі зібрались коло моря. Дві учительки з Полтавщини, Микола, Дмитраш і ми. Прийшов і Нил і познайомився з усіма і ввійшов до нашої приязної компанії. Ходили по парку над морем, розмовляли, співали. Нилу дуже хотілось теж побувати на Ай Петрі. Намовляв усіх, але всі вже були, а я після того спуску вже й думати про поїздку ще раз не хотіла. То він таки поїхав сам один. Був задоволений, що побачив і шкодував, що ніхто з нас не поїхав. Було дуже прекрасно дивитись в далечінь, а Алупка здавалась йому такою маленькою, що нас звідтам зовсім не було видно, казав жартуючи.

Місяць таки пролетів дуже швидко. І Нил від'їхав. Ми всі його відпровадили і всі висловили бажання ще зустрітись. Нил сказав, що шукатиме праці в Петербурзі, то може таки побачимось. І від'їхав.

ДИҐРЕСІЯ І:

СПОГАДИ ПРО ВИЗНАЧНУ РОДИНУ СТАРИЦЬКИХ

ПРИЇЗД ДО КИЄВА

Коли ми приїхали з Італії, мій чоловік, Дмитро Антонович "Муха" і я, його молода дружина, приїхали, щоб уже жити в Києві. Сестра чоловіка Анна Володимировна Ґеркен приготовила старий традиційний дім Антоновичів для нашого життя. Дім був чудовий — теплий, великий, зручний, бож будувала його їх мама. Він був повен сонця, ясний, світлий. І ми оселилися в цьому домі разом з нашим маленьким сином Михайлом "Муриком" Друзі і приятелі Антоновичів чекали нашого приїзду і ми мусіли їм скласти візити.

РОДИНА СТАРИЦЬКИХ

Перша візита наша була до родини Старицьких. Вони тоді жили на Великій Підвальній вулиці. Мали велике помешкання, бо родина була велика. Мама Софія Виталіївна, сестра Лисенка, старша дочка Марія Михайлівна, велика приятелька мого чоловіка, і молодша дочка Оксана Михайлівна з чоловіком проф. Іваном Матвієвичем Стешенком і двома дітьми — хлопцем Ярком і дівчиною Орисею. Середня сестра Людмила Михайлівна Старицька Черняхівська з чоловіком д-ром мед. Черняхівським і дочкою Роною жили окремо, але також були там разом з усіма, як і Микола Виталійович Лисенко. Це була дружня родина і часто сходилась разом. Мого чоловіка всі сестри називали "Мухою" й він їх також по іменах. Мама була сивенька, рожевенька бабуся, привітна і весела, а три сестри зовсім різні. Марія Михайлівна дуже висока, дуже повна, з виразним лицем артистки, розумними очима, які, здавалось, усе підмічають. Оксана теж висока і огрядна, весела і жвава. Людмила Михайлівна, чи Люда, як її називали дома, була зовсім інша. Середнього росту, не повна. Сказати, що гарна, не можна, але з дуже живим, розумним і виразним обличчям. Я в цій родині, не дивлячись, що була перший раз, не почувала себе чужою. Було дуже приємно, відчувалась родинна приязнь.

ЛЮДМИЛА СТАРИЦЬКА - ЧЕРНЯХІВСЬКА

Людмила Михайлівна ніколи не дозволяла називати себе просто по чоловікові Черняхівською. Коли ж хтось так називав її, вона виправляла і казала: "Старицька Черняхівська. Мій чоловік спитав її: "дозвольте рахувати нашу візиту так само і до Вас, бо це візита до всієї родини Старицьких?" Людмила Михайлівна мило погодилась, що це візита також і до них.

Життя в Києві тоді для мене було дуже цікавим. У Харкові я була в оточенні студентської молоді і старшого громадянства майже не бачила, а тут у Києві познайомилась з видатними працівниками української громади, друзями старих Антоновичів, які радо зустрічались з нами. І тепер ближче познайомилась з діяльністю Людмили Михайлівни. Вона була улюблена дитина Михайла Старицького. Спочатку допомагала батькові, а потім і сама стала письменницею. Писала для театру Садовського п'єси — "Гетьман Петро Дорошенко", "Оборона Буші", "Енеїда", "Сафо", "Крила" і переклади опер — "Кармен" "Ріґолетто" і ін., які ставили з великим успіхом.

Людмила Михайлівна приймала участь, а іноді відігравала видатну ролю в різних організаціях. Вона, така молода, була вже членом "Старої Громади". Була дуже жвава, енерґійна жінка і ніколи не сиділа без праці. Так видно, як вона розраховувала, щоб усе могла виконати. Коли говорила, то розумно і спокійно. Це було перше враження від неї.

За її ініціятивою і близькою участю було організовано "Український Клюб", в якому вона була довголітньою головою. Цей клюб був центром, де збирались українці міста Києва, читали реферати, ставили театральні вистави, влаштовували вечірки, а іноді просто члени клюбу збирались на розмови на цікаві теми. Пам'ятаю, що учні Школи Лисенка, під керуванням Марії Михайлівни, ставили п'єсу "Ноктюрн", написану Людмилою Михайлівною. Декорації робили українські артисти. Якось і я там допомагала. Іноді влаштовували танцювальні вечірки для молоді. Звичайно було там просто весело і приємно, і всі радо там сходились. І якось відчувалось, що душею клюбу таки була Людмила

Михайлівна. Вона була завжди присутня і вносила теплоту, рівновагу і спокій!

Не дивлячись на переобтяження у суспільній праці, Людмила Михайлівна знаходила ще й час забігти до мами і сестер на Підвальну і допомогти їм у господарстві. Якось вона все вспівала і дома присвячувала багато уваги вихованню своєї доньки Рони, яка добре володіла чужими мовами, — французькою і німецькою і добре вчилась.

Під час війни, коли російські війська зайняли Галичину і виселили звідтам культурних українських діячів, Людмила Михайлівна в Києві зорганізувала разом з іншими жінками їм допомогу і виклопотала дозвіл, щоб розмістити їх у знайомих родин. Вона мала організаторську вдачу і завжди вміла зібрати собі помічників і керувала їх працею. Коли під час війни почали привозити з фронту поранених, з "Українського Клюбу" зробили шпиталь, до якого з пунктів перевозили українських вояків. Вона старалась полегчити їх долю, ходила за ними, читала їм, писала листи до дому. Взагалі всюди, де потрібна була допомога, там була і Люда Михайлівна!

Почалась організація Української Держави і її головного органу — Центральної Ради, в якій вона брала близьку участь, як теж і в різних жіночих організаціях. Про це вже писали інші багато. "Український Клюб" потім був переіменований у клюб "Родина". Ми читали родина і робили наголос на и, а росіяни читали родина і наголос ставили на о. Здається і ту назву надумала Людмила Михайлівна, коли большевики заборонили назву "Український".

Багато їй прийшлось витерпіти, але це вже не відноситься до моїх споминів. Дочка її Рона поїхала з батьком до Німеччини й одружилась з німцем. Коли вернулась до Києва, була заарештована й вислана до Сибіру. Як писали, збожеволіла. Людмила Михайлівна їздила її шукати, але ніде ніякого сліду не знайшла. Вмер її чоловік. Перед тим їх обох вислали з Києва. Обвинувачували разом з цілим рядом інших видатних українських діячів в процесі Союзу Визволення України (СВУ). І тут я останній раз чула її милий голос по радіо під час її промови. Це було в Чехії, в Подєбрадах, де вся Подєбрадська Академія уважно слухала і записувала промови на цьому процесі. І ми дивувались з якою повагою і зовсім без страху захищала вона права діячів України і сама себе.

Потім її і сестру Оксану знищили большевики. І не

знаю, чи залишився хтось живий з усієї великої культурної української родини Старицьких, яка відіграла велику ролю і залишила великий вклад в культурному житті України.

ПРИЇЗД КНЯЗЯ ТУМАНОВА

Крим це найкраща кліматом і красою природи частина колишньої Росії. До нього з'їздилось багато людей у сезони. Це було на весні і восени. З'їздились лікуватись як в осінний виноградний сезон, так і у весняний. Тоді було жити там дуже дорого. Але вліті, у спеку, ціни падали і до Криму могли приїхати й небагачі. Приїздила туди на лікування і студентська молодь. Ми також використовували ці можливості.

До Алупки приїхав теж наш милий приятель грузин, князь Туманов. Тоді ще було в Грузії багато князів. Їхні сини приїздили вчитись до українських університетів, бо російський суворий клімат кавказці з трудом переносили і часто хворіли на туберкульозу. Це був дуже милий і приємний студент, який тримався українського товариства і мав багато приятелів і знайомих між українцями. Приїхав по дорозі додому на Кавказ і намовляв мене поїхати і побачити чудовий Кавказ і його прекрасну Грузію. Казав, що він мені покаже все саме цікаве, що я вже Крим бачила і знаю, а Кавказ багато ґрандіозніший, красший і цікавіший. Кавказ мені хотілось побачити, але їхати з ним удвох, то вже ні. Якби то виглядало там, у чужому краю? В Харкові студентське життя і відносини мали свої норми і звичаї, а там задавали б питання хто я, чи я не наречена і взагалі яке моє відношення до нього, Ну, на таке я не хотіла іти. Ми були милі товариші студенти, але не більше того. Ні, таки з ним не поїхала і так, на жаль, чудового Кавказу і не побачила. Думала, що ще побачу колись інакше, але не довелось. Відпровадила його до пароплава і побажала щасливої дороги. Він з жалем сказав, що думав, що ми поїдемо разом! І поїхав!

Опісля згадувала, що він розповідав про свою Грузію, яка так, як і Україна, була поневолена і грузини так само боролись героїчно за свою свободу. Найліпша молодь поклала своє життя в цій боротьбі і так само безнадійно як в нас! Блискучі картини з історії Грузії ставали в моїй уяві. І чому такий жах на світі, що брутальна сила нищить усе прекрасне і героїчне? І як можна з цим боротись? І невже завжди так мусить бути? І чому зло завжди

перемагає добро?! Чому ідейне, прекрасне і героїчне мусить загинути в боротьбі, а лишається сіра маса, не здібна до протесту? Ці питання тоді дуже турбували наше молоде покоління. Викликали жваві гарячі дебати та дискусії.

ПРИЇЗД МИКОЛИ МІХНОВСЬКОГО

Була чудова місячна ніч. У Криму місяць буває такий великий і ясний, що читати можна. Ми, дівчата, (нас було шість) сіли на високому березі над морем. У повні місяць стояв на небі проти нас і від нього далеко-далеко йшла ясна доріжка. "Якби хотілось іти в безконечність по цій світлій доріжці!" — сказала дівчатам, а вони трохи пожартували над моєю "поезією". Далі почали співати українських пісень. Коли скінчили, почули оплески. Тут несподівано підійшов Микола Міхновський. Я таки вже думала, що він не приїде. Познайомила його зі своїми подругами, а він познайомив нас зі своїм братом. Вони просили ще поспівати.

Коли підійшли до вілли, де жили, Міхновський запропонував: "Ходім, ще пройдемось. Хіба ж можна спати в таку чудову ніч?" Я була з ним зовсім згідна, але Женя і Лена мусіли, з доручення лікаря, бути в десятій годині в ліжку.

"А ви теж мусите спати в десятій годині"? — звернувся до мене

"Ні, я не мушу."

"То ходім, пройдемось!"

Я завагалась. Він помітив і каже:

"Та не бійтесь я ж не вовк і вас не з'їм. Як хочете, то запросимо брата, щоб пішов з нами".

Мені дуже хотілось піти. Ніч же була чудова.

"Ні, дякую, я вже піду також додому."

"Але де ми побачивось? Чи можу до вас зайти?"

"До нас не можна, бо ми самі. Мами не має. Побачимось у парку."

"Але ж парк такий великий, трудно знайти!"

Я попрощалась і пожартувала:

"Як захочете, то знайдете" — і пішла додому.

І довго ще сиділа на бальконі і дивилась у ніч, у таку чудову кримську ніч. А мої милі подруги ще підсміювались:

"Ну, чого ти не пішла з ним? А тепер все одно не спиш! Ну, правда ж, що ти пішла б і з Миколою, і з Дмитрашем, і з Нилом? Таки пішла б. А чому з ним ні?"

Щось було, що мене затримало. І з ним не пішла, хоч і хотілось!

У Криму зовсім не помічаєш часу, який летить дуже швидко і вже ті два тижні, на які міг приїхати Микола Міхновський, пролетіли дуже швидко. Йому переслали для мене з-за кордону два листи — від Д. Антоновича і П. Андрієвського. Ми читали і я дуже раділа, що вони на волі. За кордоном мають можливість працювати науково — кожен по своєму фаху. Антонович вже встиг об'їхати Німеччину, Італію, тепер у Франції захоплений історією мистецтва, старовинними церквами, будинками, музеями, прекрасними образами найліпших мистців, які він з захопленням описує. А Петро сидить у лябораторії і також захоплений своїми науковими лябораторними працями в Берлінському Ветеринарному Інституті. Обидва задоволені, а ми раді, що вони таки вчасно виїхали і зможуть потім бути корисними Україні. Все в нас зводилось до цього!

Я мала їхати до Ялти. Дмитраш теж чомусь їхав. Цим самим пароплавчиком від'їздив і Міхновський. Були великі хвилі і мені робилось недобре. Я дуже боялась, що буде морська хвороба в присутності Міхновського. Дуже трималась. І коли він сказав: "Яка ви бліда, — ви певно боїтесь?" — я не могла йому відповісти, що зовсім і не думаю боятись тільки в мене починається морська хвороба. І добре, що він попрощався і раніше вийшов.

РОЗМОВА З ЛЕНОЮ

Ми, три подруги, жили разом і ніяких непорозумінь у нас не виходило. Думаю, що Женя з нас трьох була найліпша. Вона зовсім не зносила непорозумінь. Наша прекрасна Женя, зі своїми м'якими великими темними очима, ніколи не сердилась. М'яко і ніжно вміла залади-ти навіть маленьке непорозуміння. Зате Лена була трохи інша. Одного разу почала:

"Скажи, Катрусю, коли нарешті перестануть з'їзди-тись з усіх усюдів твої поклонники?!

Здивовано запитую:

"Які мої поклонники? Приїздять люди до Криму, до моря, до сонця, до чудового неба і повітря. Кожен хоче сюди приїхати!"

"Ну, то одне, а те, що ти кокетуєш з усіма, то друге".

Це було сказано трохи різко.

"Я кокетую? Скажи як? Буду тоді себе пильнувати, щоб не кокетувати. Мені це і самій було б дуже неприємно!"

"О, ти кокетуєш! Ти кокетуєш тим, що ти зовсім не кокетуєш!"

Від несподіванки я розкрила широко очі і змогла тільки сказати:

"Хіба!"

Женя спиняє Лену і каже:

"Що з тобою? Чого ти хочеш від Катрусі?"

"Хочу таки знати — чого ти Катрусю не виходиш за-між?"

У мене виривається:

"За кого? Не можу ж я за всіх вийти заміж!"

"Ну, то вибери собі когось одного."

"Лена, як можна вибирати? У кожного є щось особливого, своєрідного. Один гарний, другий розумний, третій веселий, інший милий. Якби це з'єднати все разом, якби все було в одного, ну, то можна було б вибрати того одного. А тут, як вибрати? А знаєш, ще як подумаєш, що хтось буде з тобою все життя, то робиться дуже скучно! І зовсім не цікаво!"

"Невже ти не маєш, чи не знаєш когось, з ким би завжди було цікаво?"

"О, знаю!"

"Кого?"

"Ну, Дмитра Антоновича! З ним завжди цікаво і хоч ми часто не погоджуємось і сперечаємось, але з ним завжди цікаво!"

Тому, що нам ніколи не приходилось говорити на такі теми, бо в нас завжди були теми багато цікавіші, Женя категорично перервала нашу розмову і поставила Лені питання:

"А чого ти хочеш від Катрусі? Дай їй спокій! Бачиш, що вона зовсім не збирається виходити заміж!"

Я вдячна Жені і кажу:

"Скінчу Медичний Інститут і буду лікувати людей і цим буду корисною!"

На цьому розмова закінчується і ми ідемо до блакитного широкого безкрайнього моря. А там красота і нема ніяких питань!

В ДОРОЗІ ДО ХАРКОВА

Мушу покидати чудову золоту осінь у Криму. Прощаюсь з горами, з морем, з моїми товаришками, Жениною мамою. Вони ще лишаються, бо в Жені щось з легенями не добре і лікар радить ще побути... То їду, так незвично, сама одна!

Спочатку до Харкова, до тата, якого давно не бачила, а потім до Медичного Інституту, до Петербургу. До Харкова треба їхати півтори доби, то буде час подумати над питаннями, над якими так не хотілось думати в Криму!

Хоч їду в студентськім вагоні третьої кляси, але вагони дуже зручні, бо кожен має цілу лавку на спання і може зручно умоститись, що я зразу і зробила.

Потяг їде, колеса стукотять, іноді мені здається, що навіть музично. Зі мною їдуть і невирішені питання — чи треба обов'язково виходити заміж і зв'язати своє життя, чи можна бути зовсім вільною, вчитись, жити як хочеш, працювати для України, для її звільнення, для Самостійної України? Але, щоб працювати серед свого народу, мусиш мати фах, а медичний фах найкраще надавався б до цього. Чи таки одружитись, як більшість, і мати своє маленьке вузеньке родинне щастя і виняньчувати дітей?! Так як більшість і погрязнути в родинних дрібницях. Думаю, і ясно, що цього я не хочу! Хочу широкого життя! Може тоді я зовсім не так розуміла, але закопатись у родинні дрібниці не хотілось! Тож для себе, в той час, я це питання вирішила і на цьому заспокоїлась!

Тут саме згадалась одна з перших пропозицій одружитись, яку гостро відмовила і яка чомусь дуже мене образила! Це було коли я ходила до школи малювання. Щодня поверталась до дому по сьомій годині. Щодня якийсь незнайомий студент чекав мене під школою і відпроваджував до самого дому. Це мені було чомусь неприємно і сам він був неприємний. Він не казав нічого, тільки йшов досить близько ззаду, кроків на два! Одного разу зустрів ме-

не наш милий знайомий офіцер, українець Андрій Мороз. Я була дуже рада, що він пішов зі мною; подумала може той студент вже не піде. Але нічого подібного. Так само він ішов два кроки ззаду і це було кілька разів. Мені було приємно, що я вже не сама, а Мороз відпроваджує! Але він так само замітив, що той студент ходить і спитав чи це мій знайомий і чого він ходить. Сказала, що його не знаю і знати не хочу, що він просив моїх знайомих студентів познайомити його зі мною, але я цього знайомства не хочу!

"Знаєте, кілька разів я просто хотіла спинитись і запитати чого він ходить, але подумала, що він може рішити, що я хочу з ним познайомитись, а я цього зовсім не хочу!"

Мороз почав відпроваджувати мене. Я була дуже рада, бо таки боялась. А нарешті Андрій мене запитав:

"Чи ви хочете, щоб я йому сказав, щоб він не ходив і дав вам спокій?"

"Я дуже рада була б, щоб він не ходив, — але як ви це скажете?"

"Для цього ви мусите дати мені право".

Я спинилась.

"Яке право?"

"Ну, як ви дозволите, я мушу сказати йому, що ви моя наречена і щоб він дав вам нарешті спокій."

"Ви це серйозно?"

"Так, бо тоді я матиму право!"

"Тоді я мусіла б виходити за вас заміж?"

"Так!"

"Але ж я взагалі не хочу виходити заміж!"

"Ну, зрозумійте, що без права, яке ви мені можете дати, я не можу нічого сказати."

Я зрозуміла...

Думки біжать далі. Дзвінок. Відчиняє тато. Я у своїй кімнаті. За хвилину входить тато і каже:

"Прийшов якийсь студент, називає своє ім'я і робить мені офіційну пропозицію, щоб я погодився, щоб він з тобою одружився."

На мене напала така лють і образа:

"Ну знаєш, тату, тепер уже не ті часи, коли з такими питаннями звертаються до батьків. Чого він це мене не спитав. Я би йому показала...

Тато каже:

" Не говори так голосно, бо він чує і він має дуже нещасливий вигляд."

Я була дуже зла.

"Скажи йому, зрештою, що він має звернутися з цим питанням до мене, а не до тебе."

"Властиво я не розумію чого ти так розсердилась? Це ж нема ніякої образи, коли хтось робить пропозицію одружитись?"

"О, Боже! Тату, він так мені набрид. Ходить за мною чорною тінню і не дає мені спокою. Прошу, скажи йому, що я заміж виходити не хочу ні за нього, ані за кого іншого, і щоб він більше за мною не ходив!"

Тато був дуже схвильований і почував себе незручно і пішов таки щось йому сказати, а я була зла і не могла заспокоїтись. Але цим ще не закінчилось. Одна моя гімназіяльна товаришка запросила мене до себе і, о нещастя моє, і він там був і вона нас там познайомила. Щоб не робити неприємности в чужому домі, я її відкликала і попрохала випустити мене на бічний вихід. Вона була здивована і спитала:

"Що з тобою? Чого ти сердишся, як він хоче познайомитись? Він кінчає медицину, буде лікарем і має серйозні наміри!"

"Прошу випусти мене так, щоб він не міг мене відпровадити!"

Вона подивилась на мене і каже:

"Добре, але яка ти дивна!"

"Як би ти мені сказала раніше, то я до тебе не прийшла б!"

Це все мені ясно згадалось, коли їхала з Криму до Харкова, і якось це було підтвердженням, що я і раніше так дивилась на справу одруження!

Тато зустрів мене, як завжди. Ми з ним уже дома і я

щаслива. Треба всюди побігти і все обдивитись. Удома, і у дворі, і в садку. Я ж два місяці не була!

Як приємно і радісно відчувати, що ти в себе дома! Все знайоме і рідне. Головне — мій тато знову зі мною!

БОНІФАТІЙ АРТЕМОВИЧ КАМІНСЬКИЙ

Кілька днів пройшло і починаю відчувати, що нема товаришів. Женя і Лена в Криму, Дмитро Антонович і Петро Андрієвський за кордоном, Борис Мартос десь виїхав, здається до Полтави, залишився тут тільки один Боніфатій Артемович Камінський. Він був, як тоді казали, "вічний студент". Мабуть, років десять, як не більше, був він на університеті і не міг закінчити. Щоразу весною бував арештований, чи за студентські виступи, чи ще за нелеґальні українські справи і іспитів здавати не міг, вони відкладались до чергової весни, бо інших термінів не було. Це була дуже цікава людина. Він якось був центром, який об'єднував нас і ми ставились до нього з повагою.

Боніфатій Камінський разом з Дмитром Антоновичем, Михайлом Русовим, Левком Мацієвичем були організаторами і першими членами Революційної Української Партії, чи скорочено РУП (говорили ЕрУПе, не РУП, як іноді тепер кажуть). Всі вони були членами студентської громади. На засіданні, яке відбулось 19 січня, 1900 року, РУП було зорганізовано. Потім приєднались Олександер Коваленко і Юрій Коллард. Микола Міхновський, тоді помічник присяжного повіреного, а потім відомий адвокат міста Харкова, до РУП ніколи не належав. Він був членом Української Національної Партії, хоч був тоді в дуже близьких приятельських відносинах з ними і навіть написав книжку "Самостійна Україна" на прохання і замовлення Д. Антоновича. Вона вийшла як видання РУП у Львові. В ті часи "Самостійна Україна" була сенсацією і на всю тодішню студентську і середньо - шкільну молодь зробила надзвичайне враження і в багатьох лягла в основу їх світогляду.

Зі старшого громадянства міста Харкова можна було перерахувати тих, хто вживав українську мову. Більшість

говорила по-російськи. У школах і в університеті викладали по-російськи. Кого я знала, що говорив українською мовою, — це був проф. Дмитро Іванович Багалій, проф. М. Сумцов і маляр Сергій Іванович Васильківський. Але українська стихія існувала. Досить було виїхати з міста і ви вже попадали в цю стихію. Село завжди було українське. Провінціяльні міста були наполовину українські і тому не дивно, що молодь, що з'їздилась з провінції, яка хоч училась у російських школах, вдома з батьками говорила по-українськи. Приїхавши до школи, говорила мовою, про яку ніяк не можна було сказати, що то російська. Камінський вишукував цю молодь, намагався організувати її і ввести в студентську громаду, де були кружки для самоосвіти і де їм вже виясняли, що вони зовсім не "росіяни", а окремий нарід, що мусить знати, що їх мова це окрема мова і зовсім не "мужицька", як їм завжди старалися пояснювати росіяни. Камінський вишукував культурних студентів, які могли б вести групове навчання і таки вияснювати їм їх походження, українську історію, що її, зрештою, багато з них знало з розповідей своїх батьків, а головно дідів, які багато бачили на свої очі і багато чули і пам'ятали з розповідей своїх батьків і дідів. Це була жива історія, то і вияснити їм було не тяжко, хоч деякі хотіли говорити таки "панською", себто російською мовою, а більшість молоді скоро розуміла в чому справа, розуміла, що треба боротись за права і мову свого народу. І коли повертались додому, говорили вже своєю мовою. А на селі, треба сказати, що мову таки плекала українська жінка. Коли верталися солдати з військової служби, "з москалів" як у нас говорили, і починали говорити російською мовою, то жінки їх так висміювали, що скоро пропадало бажання говорити "по панськи". Українська жінка твердо трималась старих українських традицій!

В Харкові культурним центром була Публічна Бібліотека, чи як тоді звичайно називали "Общественна Бібліотека". Туди сходилась культурна молодь, як місцева так і

приїзна з провінцій. Там зустрічались, знайомились і старались приїхавшу на студії молодь познайомити і ввести в уже організоване життя Харкова. Камінський дуже дбав, щоб українську молодь втягти до своїх організацій, щоб вона не підпала під російські впливи, які старались теж притягати молодь, пояснюючи, що це "все одно", чи російські чи українські організації і що вони також ведуть боротьбу за свободу і визволення народів Росії. І досить багато молоді переконували і вона вступала в їхні організації. Головні в них були "Соціял-демократи" і "Соціялісти-революціонери", а українські: "РУП" і Українська Національна Партія, в яку входив Микола Міхновський. І словесна боротьба йшла як між російськими, так і між українськими партіями. Кожна доказувала правильність своїх постулятів. І іноді ці суперечки набирали досить гострого характеру, а молодь ходила і на ті і на інші зібрання і старалась вияснити собі що і де є правда. А кожна партія переконувала, що правда на її боці і тільки вона одна змагає до Свободи всіх народів, що живуть у Росії. І не завжди молоді було легко розібратись в тому, де є правда і куди і з ким іти!

Російські партії — Соціял-демократи рахувались — робітничою партією, а Соціял-революціонери — селянською. РУП старалась об'єднати українську соціялістично національну молодь, а Українська Національна Партія ставила на чолі національне питання.

У ті часи було трудно дійти до Самостійної України і для цього треба було молоді часу. Збиратись молоді було дуже тяжко. Всюди слідкувала поліція. Як збиралась більша група, поліція приходила та примушувала розійтись, теж переписувала всіх присутніх. В ліпшому випадку приходилось відходити, а іноді кінчалось і арештами, допитами і сидінням навіть у в'язниці. Тому з зібраннями були дуже обережні і старались обмежитися трьома членами організації. А позаяк мусів бути один представник партії, а ним часто бував Камінський, то поліція, як його

замітила, то й знов арештувала. І знов пропадав семестр іспитів. Але нарешті для нас сталась велика радість. Таки Камінський здав всі іспити і закінчив нарешті університет. Після цього отримав посаду в земстві. Це тоді була більш ліберальна установа, де не дуже строго дивились на політичні погляди людини і тому його прийняли на працю. І він нарешті міг мати сталу місячну платню а не жити непевним заробітком з лекцій.

Якось я нарисувала його портрет. Він мав різкі характерні риси, з дуже довгим носом і зеленими очима. Портрет йому дуже сподобався, але я не віддала йому. Так завжди трудно і не хочеться віддавати те, що нарисуєш, ніби віддаєш частину себе, своєї душі. І це в мене так завжди бувало і є тепер! Побачивши свій портрет, Камінський сказав: "Може я помилявся, що підтримував вас, щоб вступали до Медичного Інституту. Може ліпше було б іти до Академії Мистецтва..." Сказала, що вже пізно, що мене вже туди прийнято!

Але праця в земстві його не спасла. Крім арешту, був висланий на північ. Написав відтам, що зле зі здоров'ям і коли ми післали йому дещо їстивного, просив не посилати, бо нічого не може їсти, а щоб, як можна, заплатити за право навчання за його племінника, бо він боїться, що його викинуть зі школи. Ці гроші були вислані і він міг продовжувати свою науку.

Пам'яті цього товариша Боніфатія Артемовича Камінського мені хотілось би багато більше сказати, але мушу коротко довести до кінця. Ми з ним довго не зустрічались. То Петербург і Медичний Інститут, де я таки вступила і він у цьому мене підтримував, а коли приїздила до Харкова, то іноді бачилась з ним. Але він після постійних арештів за українські справи рішив з Харківського земства перенестись до Москви, там одружився з московкою, що йому було неприємно. Він навіть нікого з нас не познайомив з нею. Потім революція і організація Української Держави. І знов він на Україні, на праці в Києві. І якось ми зовсім несподівано зустрілись у

Києві на вулиці і були дуже раді. І стільки треба було переговорити, що просто на вулиці стояли довго і говорили. А потім дійшли до самого тоді болючого питання, властиво, що в нашій партії РУП, у центрі, є провокатор, який усе доносить поліції. Напр. мав бути партійний з'їзд у Полтаві, але вже перед тим поліція заарештувала на двірці тих, що приїхали на з'їзд, а тих, що могли доказати, що приїхали до батьків, випустила. І з'їзд не міг відбутись. Про що не говорилось би в центральному комітеті партії, в якому було тільки чотири члени — поліція була повідомлена. Це знав Камінський, від цього дуже страждав Муха Антонович і питання: *хто?* — стояло. І Камінський і Муха зійшлись на думці *хто,* але Муха завжди казав: "не піймали — не злодій". Підозрівати було можна, а піймати в тих умовах було тяжко. Думали, що під час революції можна буде дізнатись з архівів поліції, бо в попередній поліції їх уже не було, але й ті архіви були кимсь знищені. І ми стояли на вулиці і з усіх сторін обговорювали цю справу. Ми знали, що це був один з видатних діячів РУП і якось дуже не хотілось про нього думати. Тепер вони вже всі повмирали. А тоді так тяжко було *знати хто.* І це останній раз, що я бачила Б. А. Камінського. Я мусіла поїхати до Харкова і думала скоро повернутись, але із-за страйку залізниць несподівано задержалась довго. Коли приїхала, мені сказали, що жінка Камінського заходила сказати, що він хворий на тиф і хоче мене бачити. Приходила два рази. Було мені безкрайно сумно, що не побачила його. Коли приїхала, він уже не жив. Була сильна епідемія тифу, яка забрала багато жертв. Теж і другого товариша Петра Павловича Канівця ("Петю").

Знов вертаюсь до продовження спогадів*)... Сиджу в Харкові. В Петрограді революція, страйки робітників, частинні страйки залізниць. Чекають загального страйку за-

---

*) Смерть Боніфатія Камінського була в Києві, хоч багато пізніше, але написати мусіла, щоб закінчити спогад.

лізниць всієї імперії, Тато не хоче, щоб їхала в невідоме, бо можна застрягнути десь у дорозі. Ми, молодь, збираємось, мріємо, що революція принесе свободу всім народам Імперії і нашій Україні. Всі вони хочуть і чекають свободи!

З Криму приїхала Женя з мамою. Женя не сподівалась, що я ще тут і ми дуже зраділи одна одній. Жити дуже цікаво, бо щодня якісь нові і несподівані події. Події ідуть і наближаються. Раніше писали петиції й просьби до уряду. Цікаво, що жінки добивались прав і для себе, рівноправности в усьому і, крім загальних свобод, ще й спеціяльних, яких тоді ще не було. Головно права голосування на виборах, які наближались. А студенти підтримували нас студенток у наших бажаннях мати право вступати і вчитись разом з ними в університетах, а не на спеціяльних жіночих курсах. Ця можливість вже була всюди закордоном, а в нас — ні! І вже нема спокійного життя — всюди кипить! І приємно, що наші батьки захоплюються разом з нами!

Тато одного ранку приносить часопис і питає, чи я вже бачила? "Ні". "То читай"! Оголошено закон, по якому жінки мають право вступати до університетів нарівні зі студентами. Читаю і поспішаю з цією новиною до Жені. Ми разом перечитуємо та радіємо. Обнялись, поцілувались і закрутились, затанцювали по кімнаті, Мама на нас здивовано дивилась, бо не звикла до такого палкого вияву захоплення! Ми пояснюємо їй і вона бере і перечитує часопис. Якось кожен хоче сам прочитати, щоб повірити! І ми всі разом з мамою радіємо, мріємо, що й Женя зможе студіювати медицину, яка її завжди цікавила, і бути лікаркою, як її тато! Цей закон це крок уперед. Значить, треба далі добиватись рівноправности!

Тепер ти, Катрусю, не поїдеш до свого Петербурґу, а будемо тут разом з тобою в університеті, правда? Я якось про це не думала. Згадала Інститут, товаришів професорів, широкі лябораторії, де так гарно працювалось, і саму столицю, її широкі вулиці, прекрасні будівлі у стилі ам-

пір, чудову Неву — і затужила за всім тим, до чого вже звикла. Подумала, що і прекрасних музеїв не буду бачити, де дуже було приємно у вільний від праці час піти і відпочити, побачити різних мистців в їх працях. І я сказала: "Женю, я ще не знаю"

— "Ну, ти так раділа, що в університети приймають студенток, а тепер не знаєш?"

— "Не знаю, Женю, мушу подумати!"

І Женіна мама казала, як добре буде, що зможемо бути дома і вчитись тут! І здивувалась, коли я відповіла: "Я ще не знаю". І дома тато так само, як уже до рішеного питання!

— "Як добре, що тепер будеш дома зі мною і будеш вчитись у Харкові на Україні!"

А мені чогось так безкрайнє хочеться їхати туди! Але зараз всі залізниці стоять. Ні на північ, ні на південь потяги не їздять! Загальний страйк оголошений! На цьому розмова закінчилась!

Ходжу до бібліотеки, багато читаю. Чекаю, коли нарешті закінчиться страйк. Прийшла Женя. Вона вже записалась студенткою на медичний відділ і пропонує піти зі мною, щоб і я записалась. Тато підтримує.

А я... ось яка еґоїстична молодість! — і не спиняюсь на думці, що знов залишу тата самітнього і що йому таки буде дуже сумно без мене!

ДО ПЕТЕРБУРҐУ

Ніби все заспокоїлось. Залізниці їздять. Часописи виходять. І я нарешті їду. Тим більше, що вже оголошено початок навчання у високих школах. Татові не хочеться мене відпускати, Женя і мама також відмовляють, бо такі непевні часи! А стільки дорогого часу пропало!

Хоч знаєш, що ця північна столиця збудована і на кістках наших козаків, але не можна не захоплюватись її красою, шириною розмаху вулиць, будівель і красуні Неви!

Їду до своїх колишніх господарів, які мене давно чекають і вже думали, що не приїду. Їду до Медичного Інституту. Ще не всі студенти з'їхались і настрій якийсь не такий живий і захоплююче бадьорий, як бувало раніше. Якось не кипить життя. Початок революції поклав на все свою тінь і в усьому відчувається якась непевність, щось відчувається в загальному настрої.

Лекції почались якось мляво, студенток менше, авдиторії не переповнені, як раніше! Так пройшов якийсь час...

Ще не кажу моїм знайомим, що приїхала.

Через кілька день ранком прокидаємось, бо вікна дрижать від стрілянини. Вискакуємо з ліжка. В чому справа? Стріляють з рушниць, а коли стріли затихають, чути потім глухий, далекий гарматній гук...

Що сталось, в чому справа, ніхто нічого не знає. Двірник вийшов і замкнув ворота. Сказав, що поліція наказала замкнути і щоб на вулицю не виходити, а сидіти дома.

Стрілянина продовжується. Між стрілянням тиша. Така страшна тиша в цьому мільйоновому місті, ніби життя завмерло! І так хочеться почути якісь звуки нормального життя. І нарешті проїхав візник, загавкав пес, прийшов двірник, відчинив ворота і буркнув: "революція скінчилась"! Почали виходити люди з домів на вулицю. Розповідали страшні речі, що багато убитих, їх возять возами, всі лічниці переповнені пораненими. А в чому справа, ніхто не знає! Часописи не вийшли, а чутки, що хто кому сказав, і хто що чув, дуже страшні. Стрілянини вже немає. По вулицях ходити можна. Хочу піти до знайомих, які живуть недалеко. Може вони знають, що було і що є? Це мила родина Нагорських.

Коли їхала перший раз до Петербурґу, то тато написав своєму колезі по Воєнно-Медичній Академії і своєму доброму приятелі, що я зайду до них. Але ще перш, ніж я зібралась, Валентин Федосієвич Нагорський прислав за мною одного зі своїх синів, студента університету. Він сказав, що тато і мама прохають прийти і що він мене проведе. Ми пішли. Зустріли мене дуже привітно. Познайомилась з усією родиною і почала там бувати. Сам батько займав якусь важливу посаду в міністерстві. Була дуже мила мама родини, яка щиро мене завжди вітала і запрошувала приходити, коли я тільки захочу і зможу. Були ще чотири сини і одна донечка. Родина була дуже дружня. Це зразу відчувалось і тому в них було дуже приємно. Батько прекрасно деклямував з пам'яті Шевченка, якого він дуже любив, а мені було приємно, що в російській родині цінують нашого Шевченка.

І ось пішла до них. Думаю, що й батько і сини мають знати що робиться. Ні батька, ані синів не було. Мама хвилювалась "бо там же стріляють!", казала. Будемо чекати, мають прийти. І дійсно сини скоро прийшли і розповіли про те, що самі дізнались. Казали, що священик Гапон намовив і заагітував робітників, щоб вони йшли до царського палацу просити царя про реформи в полегшенні їх життя і праці. Ніби цей священик запевнив їх, що їм за це нічого не буде і вони пішли з голими руками — неозброєні. Їх на площу до царського палацу не пустили, але поставили проти них військо, якому було приказано стріляти. А з гармат ніби стріляли десь на окраїнах, мабуть, щоб налякати. В університетах і в інших школах навчання не було. Всім сказано розійтись. Студенти думали, що буде загальний страйк по всій Росії і Україні.

На другий день рано прокидаємось від сумного виття гудків на заводах. Революція іде далі — робітники гасять доменні печі*) і гудки жалібно гудуть. Оголошена центральним робітничим комітетом загальна забастовка, як у нас тоді казали, а тут кажуть страйк! Газети не виходять. Усі залізниці по всій великій російській імперії стоять. Пошта не ходить, телеграф зачинено, закриті всі вищі школи, університети, технологічні і медичні Інститути. Жителі кинулись до крамниць за їжею і дуже швидко всі запаси були випродані і крамниці були порожні, бо з про-

*) Головні заводські печі.

вінції привозити не можна було. Життя принишкло й притихло. Вийшло розпорядження, щоб натовп не збирався по вулицях, бо будуть стріляти! Так ось таки Революція, якої ми так довго чекали!

Коли читаєш про сучасну революцію в Китаї, то мимохіть порівнюєш з нашою революцією в Росії, якої була свідком. Називаю нашою революцією, бо всі народи, що входили в склад Російської Імперії, брали в ній участь. Всі хотіли свободи. Не знаю чим закінчиться китайська революція, але наша не дала тієї СВОБОДИ, за яку змагались і за яку боролись. Ані свободи слова, ані права людини, ані знесення смертної кари, ані вільних виборів і багато дечого іншого, що входило в розуміння свободи, не добились. Свободи як не було, так і нема! І комунізм, до якого прийшло, — нам свободи не дав!

Але зараз в Петербурзі ще повна віри, що ми доб'ємось свободи! Всюди зібрання з гарячими промовами... Заходить Петя, один з синів Нагорського, і каже: "ходім на сходку*) до університету! Ідемо. Університет властиво закритий, то сходка без дозволу ректора. У великій залі, коли ми прийшли, студентів було повно. Ніколи не бачила так багато молоді разом, гарячої, кипучої молоді. Предсідник заспокоює, починаються промови. Виступають соціял-демократи, конституційні демократи, народні демократи й інші.. Гарячі промови проти виступів царського режиму і розстрілу неозброєних робітників, що йшли з петицією до царя. Настрій підвищується. Несподівано двері відчиняються і входить ректор. Предсідник дає йому слово. Все затихає. Ректор схвильованим голосом каже, що університет оточений військом і просить усіх спокійно розходились поволі, бо війську дано розпорядження стріляти. "Я відповідаю за спокій в університеті, прошу мене зрозуміти!" — закінчує ректор. Студенти почали потроху розходитись. Розстріл робітників перед кількома днями стояв у всіх в пам'яті. Навіть було кілька гістеричних вигуків, але потроху й спокійно розходились.

Коли вийшли на вулицю, подивились — війська не було видно. Петя взяв мене під руку і спитав: "Чи Ви не

) Зібрання.

боїтесь?" Я сказала "ні", хоч після ярко освітленої залі було таки якось лячно в зовсім темних вулицях. Потім стало спокійніше і ми почали згадувати й розбирати промови. І його й мене, тодішніх молодих студентів, здивували різні партійні дебати, які доходили майже до сварок. Нам здавалось, що ці сварки це дрібниця, що всі партії однаково хочуть свободи — це головне. А як іноді розходяться в способах, як досягнути цієї свободи — то вже не таке важливе. Але інші думали інакше — значить ми в чомусь помиляємось!

"Ходім до нас, мама просила, щоб ви зайшли і щоб ми розповіли, як усе було". "А чи не пізно?" "Ні, на нас напевно чекають".

І дійсно мама радо нас зустріла і сказала: "Ось добре, що прийшли! Я вас угощу пельменами" Я знала назву цієї спеціяльної їжі, але ніколи її ще не куштувала. Спитала маму, що таке пельмени і як вони робляться. Вона, як і кожна господиня, радо розповіла. "Це приблизно те, що ваші вареники, але ми наповняємо їх сирим м'ясом, з цибулею, часником і перцем. Варяться в воді і подаються разом з юшкою". Пельмени подібні до наших вушок, але туди клали вже варене м'ясо і не подавали з юшкою. Ці пельмени були дуже смачні і господині було приємно, що нам смакують.

ЦІКАВЕ ЗНАЙОМСТВО

В той вечір у Нагорських був давній приятель батька, який приїхав зі Сибіру і дуже цікаво розповідав про тамошнє життя. І коли якось у розмові я сказала: "Ви рускій, він дуже запротестував: "о ні, я не рускій, а сібіряк".

Такого підрозділу я ще не чула, а він пояснив, що сибіряки це зовсім окрема нація, з зовсім іншими традиціями і формами життя, які дуже відрізняються від руских! І пояснив, що основний народ, серед якого йому прийшлось жити, це якути зовсім окремий народ. А в додатку туди висилали політичну інтеліґенцію, яка мала досить широкий вплив на те життя, бо багато виселенців не повертались до дому, там уже й залишались жити. Я була дуже зацікавлена і захоплена його оповіданнями про те життя, яке мало знала, бо ті висиленці, які повертались і з якими доводилось зустрічатись у Харкові, дуже боялися щось розповідати. І тепер я дивилась на те життя зовсім іншими очима.

Але треба було іти додому, бо вже засиділись до півночі. Петя відпровадив, а тому, що фіртка була вже замкнена, переліз через паркан і відчинив. Від дверей ключ я мала. Подякувала йому за все і переповнена враженнями пішла додому.

ЖИТТЯ ІДЕ ДАЛІ

І ось навчання у школах нема і студенти почувають себе вибитими з нормального привичного життя. Вже в 8-ій годині мусіли бути в тій чи іншій школі, сидіти на лекціях. У 12-ій годині перерва на обід, який частіше можна було мати дуже дешево і добре в школі, іноді приносили з собою. По обіді чай, а потім знову праця, чи в ляборатоpіях, чи інші практичні вправи. В 5-ій годині можна було йти до дому, а можна було повечеряти і працювати до 10 години, коли вже всі мусіли іти додому. І ось це таке нормально звичне життя обірвалось. Дома якось не працювалось так, як у школі і студенти не почували себе добре, хоч знали, що це революція і закриття шкіл потрібно, як протест проти "існуючого режиму" Кожен старався корисно заповнити свій час.

Я пішла до Музею при Академії Мистецтва і хотіла копіювати одну з картин, що мені подобалася. Це була Єндоругова "Початок весни". Зразу мені дозволу на це не дали, а сказали, щоб я принесла якусь свою працю. Я пішла додому і намалювала олійними фарбами свічку з сірниками. На другий день професори дали мені дозвіл на копіювання тієї картини. Я продовжувала ходити до музею в Академії і копіювати картину.

Один раз до мене додому прийшов Петро Нагорський. Сказав, що група студентів вибирається їхати на лижах.*) Чи не хотіла б і я приєднатись? "О, дуже хотіла б, але я ще ніколи не ходила на лижах і не маю лиж!" — відповіла. "Що не вмієте, то навчитесь, а лижи ми вам дамо". "Ну, тоді дуже радо поїду." "То будьте готові, виїздимо о сьомій вранці."

Так приємно виїхати з задимленого, туманного міста на свіже повітря! Їдемо на північ від міста. Навкруги ялинові і соснові ліси. Спиняємось і виходимо на маленькій

*) Лижви.

станції. Повітря чисте, ясне, так сильно різниться від міського. Пахне живицею.

Навкруги невисокі гори. Властиво горами назвати це не можна, швидче пригорки, але до них ще треба дійти! Всі одягають лижи і прив'язують. Петро й мені дає і розповідає що мої інші, такі, як їздять фіни. Вони не прикручуються до черевиків а просто вставляються. В середині вони вистелені шкірою з моржа чи тюленя. Їх одягати дуже легко, по волосу, а щоб не спадали, то назад зроблено проти волосу і це заміняє всяке прикручування. Пробую. Дійсно вставляється нога зовсім легко, а назад гостренький волос затримує. Дали ще дві палиці і сказали, щоб я ішла за ними. Всі дуже швидко пішли вперед, до гір. В мене то так швидко не йшло, але дійшла. На гору всі лижи винесли і я вже бачу як один за одним швидко летять униз. Це було захоплююче. Приємно так летіти, але на середині гори щось сталось і одна моя лижа чомусь підскочила в повітря і сама собі полетіла вниз, а я лишилась з одною лижею посередині і зовсім не знала що робити! Повз мене перелітають лижарі дуже швидко, а я стою і чекаю, що хтось з наших студентів прийде рятувати. І таки лижу мені принесли! Сказали, щоб тримати ноги паралельно. Якось я і доїхала до низу. Там усі разом зі мною посміялись і продовжували їздити далі!

Всі втомлені, але веселі повернулись додому. Було рішено ще поїхати на другу неділю, але все пішло зовсім інакше! Отримала листа від тата, щоб не затримуючись їхала додому, бо нема чого сидіти, невідомо на який кінець. Надії на початок навчання в школах — нема і що тато дуже мене чекає. Пішла до музею Академії, взяла картину, яка була ще мокра. Вести до Харкова в подарунку татові не могла. Попрощалась і подякувала професорам. Зайшла до Нагорських попрощатись і поїхала до Харкова. Тато, як завжди, зустрів на двірці. І ось я в милому, старому Харкові, в нашому старому домі ніби нічого не змінилося.

Але революція тут відчувалась сильніше і я зрозуміла чому тато хотів, щоб приїхала. Щодня приходили різні страшні вістки. То цигани вирізали всю родину поміщи-

ків. Їх арештовано й засуджено на кару смерти. І тоді починали виступати і вимагати знесення смертної кари! То селяни ділили землю попередніх власників. Було неспокійно. Грабували, вбивали, різали. А молодь думала, чи не можна змінити існуючий лад без цього страхіття. Бо життя таке прекрасне і не можна його силою відбирати. Але другі казали: все треба знищити і тоді може бути "рай на землі". Читали історію французької революції і бачили, що революція є жорстока. І чи це необхідно пережити, щоб досягнути справедливого і щасливого життя для всіх? Чи ці жорстокості є такі необхідні, що без них не можна обійтися? Такі питання ставали перед молоддю, але відповіді не було. Де була справедливість? Дискутували чи справедливість є абстрактне поняття, чи конкретне? Одні казали, що справедливости зовсім нема, це абстракт. Інші навпаки, — що це є конкретне розуміння і що навіть сама маленька дитина, яка тільки починає щось розуміти, вже розуміє, що є несправедливе, особливо як це заторкує її. А в дорослих є розуміння, що є справедливе, а що ні. Якби було абстрактне, то цього розуміння не було б, не могло б бути! Інші знову казали, якщо справедливість це щось конкретне, то формулюйте що таке. А як ви не можете, то це розуміння абстрактне і тому ніякої справедливости взагалі не існує. Це абстракт і щось зовсім нереальне! Тому ми не можемо підходити до тих явищ, що ми тепер бачимо з точки погляду "справедливости", якої взагалі не існує!

Такі і тому подібні питання хвилювали і турбували тодішню молодь.

ТЯЖКИЙ РІК

Я таки їду до Петербурґу! Не дивлячись на те, що тато так просив, щоб залишилась, не дивлячись, що Женя так хотіла, щоб залишилась! Казала, що це вже останній рік, обіцяла потім перейти до Харкова.

Як я потім жалувала, що не залишилась! Ставила сама собі питання: зрештою що мене так тягне туди? Перебирала знайомих. Може брат Жені Микола? Але ні! Знала, що він приїде на Різдво і його побачу. Родина Нагорських? Також ні! Може Нил? У нього були якісь великі неприємності з робітниками на фабриці, бо він сам умів працювати і вимагав від робітників праці, а тоді були революційні часи і робітники не дуже налягали на працю. І це ні! Дуже радо б з усіма ними побачилась, але для цього не їхала б! Інститут? Його любила і працю в ньому цінила, але й це не те! То що ж нарешті? Думаю, що кожна молода людина, коли виростає, хоче незалежности ні від батьків ні від домашніх обставин! Хоче *волі!* І думаю, що це була головна причина мого бажання поїхати!

І ось після соняшного півдня в сірому туманному Петербурзі якась мрячка. Але я почуваю себе вільною і щасливою! На другий день Інститут. Навчання вже почалось, хоч ще не всі студенти з'їхались. Зустрічаємось весело, радіємо, що знов можемо разом працювати і вчитись. Приходимо зрана і там перебуваємо майже цілий день, бо там можна мати і сніданок і обід. І в праці час іде непомітно.

Жовтневий вечір. Сиджу дома і чогось мені дуже сумно! Щось гнітить, щось давить. Приходять діти господині, які завжди так мило і весело мене розважали. Але сьогодні чогось ні, якось незвично тоскно! В одинадцятій годині вночі дзвінок. Відчиняю. Телеграма. Думала, що до господарів, але ні, до мене. Розкриваю: "Тато при смерті, приїзди" Цілу ніч мучилась. Що сталось? Тато був зовсім здоровий, коли я виїздила. Спати не могла. Склала маленьку валізку і рано поїхала на двірець, всіла до потягу на Москву і на південь Але це ж так довго їхати, аж

воно треба швидко! Хоч це і поспішний потяг, але це так далеко! І так довго тягнеться час!

Курск. Уже близько Харкова. Хтось з пасажирів приносить часописи і я бачу на першій сторінці велику чорну раму — на всю сторінку. Читаю: Відомий культурний діяч, член городської Управи міста Харкова Михайло Михайлович Серебряков убитий невідомими злодіями в своєму домі на Миколаївській вул. ч. 16. Так ось що! Тата нема! Що зі мною сталось, не пам'ятаю. А коли прийшла до себе, сиділа коло мене старша пані, говорила до мене по французьки і якось старалась мене розважити... Потім Харків, наш дім, і нема в ньому тата, нема життя в "нашому домі" В нашій великій залі закрита труна. Це другий раз бачу труну в нашій залі — колись бабусину, а тепер татову! На похорон зійшовся майже весь культурний Харків. Тата знали, а ті, що не знали безпосередньо, то знали по праці. І якось у всіх стояло питання: "За що? Чому і кому це було потрібно?" Навіть помешкання не було пограбоване. До мене підходили люди, і знайомі і незнайомі. Щось говорили, я дякувала за співчуття майже не бачучи. Кінчилось. Труну спустили, засипали і нема мого тата! Моя мила Женя забрала мене до себе, не хотіла, щоб ішла в порожній дім, властиво в дім без тата. І інші наші друзі старались допомогти. Але як можна допомогти? Проти смерти допомоги нема!!! І лишилась я сама-самісінька. Хотіла зразу вертатись до Петербургу, але було багато формальностей у зв'язку зі спадщиною.

А по ночах не спала. Думала чому і як могло це статись? Тато завжди мені казав замикати двері. Чи ж він сам не замикав? Може тепер зрозуміють мої діти, чому кажу їм замикати двері, а вони питають: "на що замикати?"

Нарешті можу поїхати. Приїхав товариш тата Нікандер Моценко і пропонував, що житиме в домі і вестиме справи. Самій так не хотілось возитись з майном, і жити також не хотілось. І я поїхала.

НА КУМИС

І знов Петербург! Осінь так гарна. Все вкрито не сірим важким туманом, а рожеваво-фіолетовим, ніби димкою... Але після всього до себе прийти не можу. Медичний Інститут, лекції видатних професорів, практичні праці, що раніше захоплювало і зосереджувало увагу, тепер те все робилось машинально. Потім прохворіла кілька місяців, а на весну, як пішла до лікаря, він знайшов початки туберкульози і сказав, що мушу виїхати, як ще хочу жити. Подумала про Крим, але він сказав: на кумис (кумис — це кобиляче молоко) і треба їхати в Оренбурзьку область. Виходжу від нього і ставлю собі запитання: "чи ж я хочу жити? І: "таки хочу!" То виходить, що треба їхати. Але все з поїздкою дуже неясно. Зайшла до Нагорських і розповіла їм, як стоїть справа. Батько Нагорських, який дуже переживав смерть тата, як його старий товариш, сказав почекати, а вони подумають як це зробити. І як дійсно буває в житті людини, обставини складаються зовсім несподівано. Приходить син Нагорських і каже, що батьки прохають зайти до них. Заходжу. Кажуть: "Наша мила знайома пані їде на кумис і везе своїх небожів, які також потребують кумису і вона сказала, що ви можете, як схочете, їхати з ними" Це така несподіванка. Кажу: "ясно, що хочу!" Це приятелька Нагорських. І завдяки їм і мене беруть. "Як їхатимете Волгою, то й до нас по дорозі заїдьте, село Комишин, де ми живемо влітi".

Познайомилась з панею і дівчиною, трохи молодшою за мене, що збиралась вступити до Академії малярства, а з Павликом, студентом медицини, була знайома раніше. І ось ми їдемо до Оренбурзької області. На кумис! В Рибінску сідаємо на маленький пароплав, бо Волга на верхів'ях вузька. Далі мусимо пересісти до великого. Але і маленький і великий пароплави мають з обох двох боків по великому колесі, яке спокійно і рівномірно хлюпає. І впливає заспокоююче. І в день і в ночі хлюпає, і тільки як пароплав під'їздить до пристані, зашумить і перестає хлюпати. Пра-

вий беріг Волги високий, лівий низький і видно далеку далечінь. Не наші ніжні далекі степи. Тут природа гостріша, суворіша, але гарна і ми сидимо майже цілий день на палубі і дивимось. Сонце починає припікати і наша мила пані Валентина, опікунка трьох майже дорослих студентів питала, як ми можемо витримати таку спеку і відходила у холодок. А ми сиділи далі, аж поки не зробилось темно. Волга робилась все ширша, краєвиди все цікавіші і шкода було відходити. Ми з Ліною рисували і малювали, і одна одну, і матросів, і пароплав, і далечину.

Пані Валентина, наша мила опікунка попередила, що скоро буде Комишин, тож треба поскладати свої речі, бо будемо висідати і, як обіцяли Нагорським, заїхати до них. Це не зайняло багато часу. Всім хотілось стати вже на тверду землю і вже не їхати. Хоч і не на довго.

І ось Комишин. На високому правому березі. Висідаємо. Частину речей лишаємо на пристані й ідемо вгору. На жаль, не всі дома. Батько мусів залишитись по справах, бо завідував в міністерстві ветеринарною частиною. І не було одного з синів, Петра, з яким я найбільш приятелювала. Але була мама, три брати і сестра, які дуже радісно і гостинно нас прийняли. Просили залишитись у них кілька день, але пані Валентина сказала, що не можна затримуватись, бо наша ціль — кумис. І через день черговим пароплавом ми виїхали. З цим пароплавом вертався з Петербургу член Державної Думи від татар. Дуже багато розповідав нам, багато цікавого про засідання. Це був якраз час, коли вірили і надіялись, що Державна Дума зможе встановити порядок і тверду владу. Він був вибраний від Казанської області. Запрошував заїхати до нього по дорозі.

Нам було цікаво і на нашу радість пані Валентина — погодилась. До Казані ще кілька день їхати. Але до татар так цікаво було заїхати. Та ще до члена Державної Думи. І ми висідаємо в Казані. За ним вислали коней й ми всі їдемо. По дорозі він розповів про татарське життя і деякі звичаї, як те, що жінки в них і досі ведуть життя зовсім окремо і не виходять туди, де є чужі мужчини,

і що нас прийматимуть окремо. Розповів, що має тата, старого вченого, який має велику бібліотеку.

Коли приїхали, ми попали в цілком інші обставини і оточення. Це не рускі. Це зовсім інший нарід. Мало того, що з окремою мовою, а зі зовсім іншими звичаями і традиціями. І коли згадую, то в нас на Україні те саме — в місті панувала російська мова, а село було українське. Так і тут. Російської мови не почуєте. Ніби попадаєте в іншу державу, в якій все інше. Запросили нас на дуже урочистий обід. Перед тим познайомили з жінками на іншій половині дому, які дуже мило нас зустріли. А після обіду, на якому перший раз покуштувала кумису, господар повів нас до свого батька. Це був дідусь з білою бородою, Він прийняв нас, властиво мене і Павлика, як "учених студентів" і спитав: "ви учені, певно знаєте санскритську мову?" Ми заперечили, сказали, що ні. Тоді він сказав: "ну, то арабську напевно знаєте". Ми пояснили, що студіюємо медицину, а не мови. Він був дуже розчарований — що то за учені студенти? Вся кімната його була заставлена полицями з книгами, але яку ми з його дозволу не розкрили, вона була на незрозумілій для нас мові. Ми почували себе учнями, що не витримали іспиту, і було це ніяково.

Прийшов господар. Ми попрощались з ученим дідусем і мусіли збиратись їхати далі, а потім пересідати далі вже на Каму, великий приток Волги з півночі. А в місті Оренбурзі нас уже чекали коні, які мали довести до міста нашого літнього перебування, до того КУМИСА. Це було помістя з гарним світлим домом у садочку, а навкруги чудові оренбурзькі степи, де чудове свіже, пахуче повітря, яким так легко дихається, що процесу дихання не помічаєш. На степах пасуться табуни коней і кобил, які даватимуть нам той кумис, що мусить нас оздоровити. За цікавилась, який нарід тут живе. Господар сказав: кіргізи. Високі, стрункі, з великими палицями молоді пастухи. Знов так ясно видно, що це не рускі. І починаєш дивуватись, чому росіяни переконували, що це все рускі і старались всі чужі народи вимішати в "російський котелок".

Почалось тихе спокійне життя на степу. Кумис давали

ранком, в обід і ввечорі, а як хто хотів, то і в інший час. Як бували гарячі дні, то кумис був смачний. Він був, коли устоїться, ніби трохи з алькоголем і тоді він смачний, а як ні, то іноді не хочеться пити, з чого були огірчені господарі, які дуже старались, щоб нам було добре. Рахується, що найліпший кумис, коли він налитий в баранячу шкіру і прив'язаний до сідла коня. Кінь має мчати багато верств по гарячому сонці і після цього кумис найсмачніший. Ми всі відчували, як приходили до здоров'я, чи від кумису чи від чудового повітря. Хотілось жити.

В нашій хатці на передгір'ї уральських гір вставали вранці як сонце сходило, і було дуже гарно. Рано і лягали, не пізніше 10 год. вечора. Я пішла до кімнати, і чую: хтось стукає. "Прошу". Входить Павлик. "Ви ще не спите?" "Як бачите!" Він був якийсь дивний і якось несподівано, що зовсім не виходило з обставин, обняв мене і почав цілувати. Мабуть, у мене був дуже перестрашений вигляд, бо він сказав: "прошу дуже вибачити", і вискочив в одчинене вікно. Що сталось, в чому справа? Підійшла до вікна, зачинила і замкнула його. Повернулась до дверей і їх замкнула. А раніше вікно завжди було відчинене, і вдень і вночі. Двері також не замикались. Лягла спати і думала, як на це реаґувати? Пані Валентина, чи тьотя Тіна, як ми всі її називали, так добре ставиться, тому робити з цього щось "екстра" не хотілось. Лежала і думала. Мабуть, ліпше зробити вигляд, що нічого не було, тим більше, що Павлик за кілька день виїздив. На цьому і вирішила.

Тьотя Тіна в день від'їзду запитала мене чи я не хотіла б відпровадити Павлика. Я сказала: "дуже радо, ми з його кузинкою його відпровадимо." Так і зробили. Довезли його до станції і повернулись додому.

А за тиждень і ми поїхали, бо ставало зимно. Подякували нашим милим господарям і знов до Петербурґу. Якось без інцидентів і цікавих зустрічів ми доїхали.